

О.М.ПАШНЕНКО**УДК: 929 (477.64 – 2)**

Я.П. НОВИЦЬКИЙ, ЯК ВИДАТНИЙ ЗБИРАЧНАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Звертаючись до матеріального та духовного життя населення Південної України, ми не можемо оминати велику постать Я.П. Новицького. Саме він став родоначальником записів усної історії на Катеринославщині. Дослідник протягом всього життя збирав і вводив до наукового обігу нетрадиційні види джерел – усні розповіді старожили. Тому перед ним постало завдання розробити свою методику збору та публікації усних опитувань.

Обращаясь к материальной и духовной жизни населения Южной Украины, мы не можем обойти большую фигуру Я.П. Новицкого. Именно он стал родоначальником записей устной истории на Екатеринославщине. Исследователь в течение всей жизни собирал и вводил к научному обращению нетрадиционные виды источников – устные рассказы старожили. Поэтому перед ним появилось задание разработать свою методику сбора и публикации устных опросов.

Applying to the material and spiritual life of the population of Southern Ukraine, we can't avoid the great personality of Y.P. Novitsky. He became the founder of the oral history's records on Katerinoslavschina. During the all his life the researcher gathered and popularized the untraditional kinds of the sources – the oral stories of the old-timers. That's why we have a task to create own procedure of gathering and publication of oral polling.

Ключові слова: фольклор, етнографія, обряд, Я.П. Новицький, культура, експедиції, народ, Південна Україна, джерело, опитування, метод.

Ключевые слова: фольклор, этнография, обряд, Я.П. Новицкий, культура, экспедиции, народ, Южная Украина, источник, опрос, метод.

Keywords: folklore, ethnography, rite, Y.P. Novitsky, culture, expeditions, people, Southern Ukraine, sources, poll, method.

Ще десять років тому ніхто з нас не задумувався над тим, що через певний час ми почнемо втрачати найцінніше, що в нас є, – це неоцінний досвід наших батьків, дідів, пращурів. І разом з цим втрачати національну свідомість, як фундамент української нації. Тож щоб цього не сталося, ми повинні повернути все те, що було нажито з покоління в покоління і внести цей досвід до сучасного суспільства. Тому дана тема на сьогоднішній день є актуальною, оскільки саме досвід попередників може нам в цьому допомогти. Звертаючись до Запорізького регіону ми не можемо оминати велику постать Якова Павловича Новицького. Про

це дуже тактовно писав сам вчений: “Вымирают старые люди – уносят в могилу и старую память. Явление это слишком заметно там, где 20 лет тому назад сделана первая попытка собирания народного слова, где деда-отца заменил дед-сын, дед-внук. Под влиянием иных условий жизни поэзия старины утрачивает свою живучесть. Песня историческая уступает песне солдатской: для молодого поколения первая стала скучной и непонятной. Вот почему так важно спасать от забвения все то, что носит на себе следы истории” [7, 2].

Саме Я.П. Новицький був одним з перших, хто почав вивчати матеріальне та духовне життя народу Південної України. З самого початку своєї діяльності вчений надавав великого значення фольклорно-етнографічним дослідженням, які давали багатий матеріал для вивчення національної свідомості українців.

Тому об'єктом даної роботи виступає науковий доробок Я.П. Новицького у вивченні народної пам'яті Запорізького краю. Предметом - принципи та методика збору усних джерел та їх подальше введення до наукового обігу. Метою є реконструкція процесу пізнання вченим історичного минулого Південної України та визначення внеску дослідника в історико-регіональні дослідження.

При написанні статі були використанні твори та статті дослідника з фольклору, етнографії, історії, археології, статистики, ботаніки та педагогіки. А саме це, "Малорусские народные предания, поверья и рассказы", "Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославщине", "Программа для собирания этнографических сведений". Комплексний характер даної теми зумовив необхідність звернення до бібліографознавчих, джерелознавчих, документознавчих, наукознавчих та ін. праць, що сприяло поглибленому вивченню конкретної краєзнавчої проблематики у контексті історичного джерела.

До методики збору та публікації Я.П. Новицьким у свій час звертались такі дослідники, як Д.І. Яворницький, В.В. Білий, Д.Ф. Чернявський. Слід зазначити, що така традиція не змінилась і на сьогодні. Тому ми можемо назвати ще велику кількість науковців, які використовують набуті Яковом Павловичем навички, наприклад, М.П. Стогній, С.П. Самойленко, В.А. Чабаненко, В.І. Ульяновський та С.В. Амбросимова. Студії А.С. Бровка та Б.А. Бровка відрізняються від інших робіт дослідженням, окрім творчої та наукової

діяльності, ще й докладним вивченням біографії Я.П. Новицького та його родовету.

У час, коли жив та працював Новицький, про усну історію та її значення в наукових колах навіть не йшлося, або йшлося в контексті зовсім ненаукового сенсу. Незважаючи на це, Я.П. Новицький акцентував увагу саме на такій альтернативній історії як складовій історичної пам'яті, а відтак і на проблемі самоідентифікації населення південного краю [9, 5].

Зрозумівши всю важливість збереження усної історії, яка починала трансформуватись і навіть зникати під впливом індустріальних чинників, Яків Павлович приклав чималі зусилля зі збору, систематизації та опрацюванню цього матеріалу [9, 5].

Вже в перших своїх статтях він усвідомив значення усних розповідей, усних історій, історичних пісень, які поставали історичною пам'яттю народу, ставали важливим фактором ідентифікації тієї чи іншої спільності, а головне – основою традиційної культури Запоріжжя [9, 4]. Тому зараз перед нами постає питання: як і коли Я.П. Новицький усвідомив, що саме усна історія – це його покликання, і найголовніше його завдання – донести всі набуті знання до суспільства.

З самого дитинства малий Яків любив у своєму селі Аулах слухати розповіді старих людей про героїчну запорозьку давнину. І з того часу він визначив свою долю. Вирішив сам пройти легендарними шляхами, посидіти біля вогнища з нащадками січовиків, записати з їхніх уст казки й думи, легенди й пісні, перекази й повір'я – все, що містить в собі розум і багатовіковий досвід предків, без чого не може бути ні справжня людська історія, ні духовне здоров'я нації [9, 12].

Але здійснення бажань вимагало копіткого навчання. Тому він почав завзято читати книжки відомих учених – дослідника природи А.М. Бекетова, філолога та етнографа І.І. Срезневського, етнографа і

літературознавця М.Ф. Сумцова, істориків В.Б. Антоновича і Д.І. Багалія, історика й письменника М.І. Костомарова. І лише наполегливе бажання реалізувати свою мрію привели Я.П. Новицького до відомого педагога і методиста барона Миколи Олександровича Корфа. Їхня зустріч відбулася 1868 року і мала вирішальний вплив на майбутню долю Я.П. Новицького, котрому М.О. Корф не тільки допоміг стати вчителем, влаштувавши на роботу, а й вдихнув потяг до наукової праці [9, 13].

З того часу, читаючи популярні праці, Новицький сам почав записувати ті фольклорні зразки, які побутували навколо нього. Коли саме він почав збирати етнографічний матеріал, невідомо. Але сам вчений на своїх збірках ставить дату: 1873 рік. Не виключно, що він це робив і раніше, але записи ті не збереглися [5, 15].

Працюючи в школі, Яків Павлович робить свої перші кроки до випрацювання методики зі збору усної історії. А все починалося з того, що, навчаючи дітей, Новицький виходив далеко за межі офіційної програми. Окрім обов'язкових предметів, він знайомив учнів з історією, географією, природознавством, фізикою та технікою [9, 14]. Це символізує намагання молодого вченого ще з самого початку педагогічної діяльності виробити свою методику навчання, що передбачає включення дітей до цікавої наукової діяльності. Незважаючи на те, що Я.П. Новицький жив у провінційному містечку, все-таки знаходив в собі сили і для дослідницької роботи. Тому все дедалі глибше вникав у історію краю, звичаї, традиції, займався записами народної творчості, тобто він був у середовищі, в якому з самого дитинства знаходився, а саме в середовищі українського селянина. Одні з перших його записів і припадають на села Іванівку та Вознесенку. Масштаби його дослідницько-краєзнавчої роботи з часом ширшають, поглиблюються. До цієї справи він залучає і своїх вихованців [4, 27].

Для ілюстрації вищезгаданого факту залучення своїх підопічних необхідно

розглянути додатки до звіту Новицького – “Самостоятельные письменные работы учеников Ивановской школы”. Ці роботи були взірцями письмових робіт учнів, яким було запропоновано для самостійного написання твір на тему: “Трудовой год крестьянина”. Цінність додатку полягає в тому, що він дає можливість (як додаткове джерело) зрозуміти, як формувалася науково-краєзнавча творчість дослідника Запорізької Січі і Придніпровщини. Якраз такий вид педагогічної роботи Я.П. Новицький безперечно використовував як засіб розвитку творчого мислення у своїх вихованців, а учнівські твори – як джерело вивчення звичаїв, традицій, народної творчості, етнографічних особливостей населення краю [4, 32].

Саме такий багатющий етнографічний матеріал оточував Я.П. Новицького. І він, звісно, не проходив повз цей скарб, фіксував його. Вже 1876 року зібране багатство частково було опубліковане у збірнику М.П. Драгоманова “Малорусские народные предания и рассказы”. Потім одна за одною виходять з друку його окремі видання і збірники. Зокрема, в 1894 році побачила світ збірка “Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 годах” [4, 33].

Тож, самостійні письмові твори учнів Я.П. Новицький безперечно вважав одним з найважливіших джерел, що сприяють розумовому розвитку школярів, є засобом вироблення у дітей кмітливості, спостережливості, уміння послідовно і логічно висловлювати свої думки. Це сприяло, як він писав, закріпленню “в детской памяти тех сведений, какими наделила их жизнь и живая беседа учителя” [4, 33].

З цією метою і на допомогу вчителям Я.П. Новицький випрацював 184, як він зазначає, “подходящих тем, в той уверенности, что они найдут в школе практическую почву”. Він згрупував їх у вісім

розділів: 1. Праця та сільськогосподарське знання. Вироби та виробництво. 2. Житло і домашнє умеблювання людини. Їжа та напої. Сім'я. Людські стосунки. 3. Школа і знання, які вона дає. 4. Релігія та релігійні культу. 5. Місцева історія, археологія, етнографія. 6. Батьківщина (географія). 7. Природа, тварини птиці, риби, плазуни, комахи, рослини, мінерали. 8. Із спогадів минулого [4, 33]. Крім того, по-перше, вони цікаві передусім своєю новаторською педагогічною цілеспрямованістю, що, зрозуміло, має певний інтерес і для сучасної педагогічної практики; а по-друге, у цьому тематичному каталозі ми бачимо оригінальне поєднання Я.П. Новицьким педагогічної теорії і практики з "місцевим" краєзнавством, природознавством, з історією рідного краю, археологією, фольклором, етнографією запорізького регіону [4, 33].

Як бачимо, Я.П. Новицький, продовжуючи педагогічну діяльність, багато уваги й сил віддавав дослідницькій роботі, в якій уже на той час здобув чималий досвід і визнання серед науковців [9, 17]. Так, наприклад, одним із перших оцінив доробок молодого вченого його наставник, видатний український фольклорист М.Ф. Сумцов. Він написав низку статей, в яких належну увагу приділив Я.П. Новицькому [9, 26].

Ще можна додати, що унікальність наукової роботи Я.П. Новицького полягає в тому, що він був одним із перших ініціаторів комплексного стаціонарного дослідження Запорізького регіону. Тому не випадково Д.І. Дорошенко назвав його "найкращим знавцем запорізької і взагалі катеринославської старовини". А М.С. Грушевський у статті "Степ і море в історії України" назвав Я.П. Новицького "ветераном етнографічного і історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, збираючи останки старої традиції" [9, 28].

Тому не дивно, що результатом 40-річної (1873 – 1916 рр.) роботи було написано і видано або ж упорядковано біля 40 праць з фольклору, етнографії, історії, археології,

статистики, ботаніки та педагогіки. Серед них найважливіші: "Малорусские народные песни, преимущественно исторические" (1894 р.), "С берегов Днепра" (1905 р.), "История города Александровска" (1905 р.), "Запорожские и гайдамацкие клады" (1908 р.), "Материалы для истории запорожских казаков..." (1909 р.) [4, 25]. "Народная память о Запорожье" (1911 р.), "Духовный мир в представлении малорусского народа" (1912 р.) та ін. [3, 39].

Крім залучення до краєзнавчого доробку своїх вихованців та самостійних опитувань, Я.П. Новицький заслуговує на подяку і тому що, з 1883 до 1917 року попечителем земських шкіл Олександрійського повіту. Він здійснював часті подорожі по всій території повіту й за його межами, в результаті чого вчений мав добрі знання з назв сіл, річок, балок, старих шляхів, могил, а в постійному спілкуванні з багатьма селянами, особливо з літніми людьми, Яків Павлович здобував цікаву й дуже цінну історико-фольклорно-етнографічну інформацію, таким чином сполучаючи педагогічну і наукову діяльність [9, 19].

Послідовно і логічно ми підібралися до вже виробленої методики збору та публікацій усних опитувань старожилів Запорізького регіону. Але перед тим, як перейти до цього питання, хотілося б додати, що перед нами постало величезне завдання не просто дослідити систему збирання Я.П. Новицьким матеріалів з усної історії, їх обробку та принципи публікації, але ще й усвідомити, яку цінність несе це все для сучасного дослідника.

Я.П. Новицький першим на Катеринославщині в місцевих губернських відомостях (1888 р., № 28) опублікував свою власну Програму по збиранню етнографічних матеріалів, що привернула до праці численну кількість аматорів на ниві фольклористики – письменників, учителів, духовних осіб, істориків, журналістів (Г. Стрижевський, М. Федоров, М. Мизкота ін.) [8, 5]. Своім прикладом він указав шлях

для титанічної праці Д. Яворницького, який перейняв його манеру збирання і публікації фольклору та використання його в історичних працях (ці впливи особливо простежуються в книзі “Запорожжє в останках старины и преданиях народа”) [3, 39].

Як уже зазначалося, на своїх збірниках Я.П. Новицький вказував дату початку збирання усних розповідей – 1873 рік. Уже першій публікації він визначив основні принципи збирання і публікації народної творчості: “Мы передаем слово в слово записанный нами от малоросса рассказ, не переводя его на русский язык; делаем это потому, что мы слишком дорожим каждым подлинным словом малоросса-рассказчика” [10, 9].

Новицький не записував розповіді від перших-ліпших інформаторів. Постійно живучи і мандруючи по досить обмеженій території, він добре знав найунікальніших, найталановитіших респондентів народної творчості. У кожному селі, навіть місті, були в нього такі оповідачі, від яких записував усні розповіді протягом багатьох років. Ці імена зустрічаються майже в кожній збірці. Змінювався лише вік і дата запису. Це Дмитро Бут, Андрій Іванович Нагірний, Арсеній Чорновіл, Михайло Книрик, Євдокій Шляховий, Микита Джигира та десятки інших. Ось так він пише про своїх респондентів: “Редко и очень редко найдете старика, который бы с таким глубоким чувством, с таким уменьем поведал вам о прошлом. Слушаешь, бывало, деда за полночь, слушаешь и не наслушаешься” [6, 8]. Учений також підкреслює: “При записи песен мы неуклонно следовали правилу подлинником вносит то, что слышало ухо” [7, 2].

Опрацювавши збірки Новицького, середньостатистичний вік респондентів дорівнює 82 рокам. За умови орієнтації на найстарше покоління респондентів, Яків Павлович записував будь-який текст і від значно молодших (15-18 років) респондентів. При цьому визначення віку

респондентів часто умовне (47-50 років, дід, баба, хоча у час запису їх оповідей самому Новицькому було 40-45 років). Нерідкими були записи від цілої групи респондентів, і це були не лише пісні, але й оповіді про скарби. При цьому він не розділяв слів чи доповнень різних членів колективного запису.

При статевому розрізненні пропорція дорівнює: 70% – чоловіки та 30% – жінки. Дані результати пояснюються тим, що більшість вільного часу респондентів мали чоловіки, оскільки жінки окрім польових робіт мали піклуватися про свою сім'ю.

Новицький записував інформацію і від зайшлих людей з Чернігівщини, Полтавщини, а також під час своїх поїздок у Таврійську губернію. Тим паче він їх свідомо визначав зайшлими чи приїжджими. До респондентів також відносилися і німецькі колоністи-меноніти, але вони розповідали лише про свої спогади про перебування в Запорізькому регіоні, і не більше.

Що ж стосується методики самого запису, то Я.П. Новицький пише так: “Ровно 30 лет в кругу этих носителей исторической поэзии, в кругу заправских спивак, кашеваров, нюхарей и курильщикова нам пришлось коротать дни и ночи! ... / Днем под тенью верб и скал, ночью под звездным небом у пылающего костра, окруженного седыми, с смуглыми лицами дедами, – вот обстановка, при которой велись наши беседы и записи” [10, 14].

Крім того, пік активності його збирацької діяльності відносять до 1875 (21 запис), 1884 (17), 1886 (20), 1887 (37), 1888 (23). А у 1880, 1881, 1890, 1892, 1895, 1896, 1900, 1902, 1903, 1906, 1908, 1912 рр. зроблено менше трьох записів [2, 40].

Записи Новицький робив переважно влітку (травень – серпень) в пунктах свого тогочасного проживання, під час подорожей та між рибалками і баштанниками, а також взимку (січень – лютий), коли селяни не були зайняті працею. Записи в інші місяці одиничні й здійснені або від непрацездатних старих людей, або під час спільної поїздки

чи занять (рибальство, баштанництво) [2, 40].

Він не мав чіткого плану та запитальника, а записував лише те, що оповідач сам вирішував йому оповісти. Свідчення тому – первісні записи лише одного тексту від кожного респондента. Тільки з 80-х років починаються кількочасові записи (різні пісні, оповіді від одного респондента). Наприклад, записи 12 січня 1886 р. замовлянь, рецептів, оповідей, пісень від Гапки Саєнкової. Найбільша кількість одноразових записів належить Микиті Джигирю, у грудні 1887 р. (12 пісень) [2, 40].

Уже в перших своїх публікаціях і статтях Новицький виступав як свідомий шанувальник живого народного слова, яке прагне зафіксувати і зберегти його. Для публікацій характерні точність запису (місце та час запису, респондент, його вік, соціальний стан), глибокі коментарі та примітки [3, 38].

Дуже рідко автор використовував архівні матеріали, і це робилося свідомо: “Рассказ и песня для истории – те же документальные данные. Правда, тут вы не всегда найдете хронологию, тут нужно умение разобраться, тем не менее, тот же рассказ, та же песня ярче освещают историю, иллюстрируют факты в таких иногда подробностях, в каких не опишет вам ни одна архивная бумага” [10, 11].

Тепер розглянемо територіальні межі збору усних опитувань старожилів Запорізького регіону. Основним об’єктом його досліджень були населені пункти сучасних Запорізької та Дніпропетровської областей: Катеринославський повіт (Аули, Капулівка, Нікополь, Письмачевка, Покровське, Розумівка, Язикове), Олександрійський повіт (Андріївка, Балабине, Вербова, Вознесенка, Кушугумівка, Олександрівськ, Юлівка), Маріупольський повіт (Крестовка, Ольгинське), Новомосковський повіт (Любимівка), Павлоградський повіт, зайшли з інших регіонів (Кривий Ріг), записи здійснені в інших регіонах (Таврійська

губернія, Мелітопольський район с. Подстепне-Царицин кут). Як видно з вищенаведеної інформації, найбільша кількість записів здійснена в місцях проживання Я.П. Новицького. З одного боку, дана інформація звужує регіон охоплення записів (це стосується кількості записів в одному населеному пункті), а з іншого, розширює (це стосується загальної кількості населених пунктів) [2, 41].

Тож, як бачимо, Я.П. Новицький задокументував живе побутування фольклору в неперервній народній традиції, здійснив таку роботу, яка не під силу була б найдосвідченішому вченому, навіть десяткам вченим, які працюють експедиційним методом.

Новицький виявив науковий підхід не лише до запису, а й до публікації фольклорних текстів. Він обов’язково звиряв друкований текст з рукописом і сам робив коректурні правки. Щодо самого тексту публікацій, то він написаний “єрижкою”, тобто українська мова передана тогочасним російським правописом.

Тож, як бачимо, Новицький прагнув зібрати якомога більше емпіричного матеріалу для того, щоб ввести його до наукового обігу, опублікувати маловідомі, оригінальні місцеві зразки фольклору, – про це він неодноразово висловлювався в передмовах до збірників, у листуванні. Цінність записів полягає, насамперед, у їх документальній точності, в автентичності пісенних і прозових текстів, у глибокому науковому коментуванні. Такі принципи публікації були новим етапом в українській фольклористиці кінця XIX – початку XX ст., вони єднають Новицького з неперервним ланцюгом видатних учених – М.І. Костомаровим, М.П. Драгомановим, Д.І. Яворницьким та ін.

З викладеного матеріалу випливають висновки, що унікальність творчого методу Я. Новицького полягає в опрацюванні нетрадиційних видів джерел місцевого походження, які були недоступні іншим дослідникам і саме через публікації

Новицького вчені отримували можливість їх використовувати. З іншого боку, – це метод “тотального” вивчення всього, що пов’язано з козацькою історією Запоріжжя, яка забезпечує їм постійну актуальність та наукову вагу за потенційний матеріал для усіх наступних дослідників запорізьких старожитностей в історичній сфері.

Публікації та збірники знатного етнографа, фольклориста, краєзнавця Я.П. Новицького стали вирішальним етапом в утвердженні наукових принципів фіксації фольклору, у вихованні численних наукових кадрів, послужили цінним матеріалом для багатьох теоретичних досліджень, стали важливими інформаційним джерелом про культуру, побут, звичаєвість, світогляд, історію заселення цього малодослідженого регіону України.

Список використаних джерел

1. Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя: РАТандем-У, 1997. – 60 с.
2. Діброва Сергій. Етнографія Запоріжжя в творчості Я.П. Новицького: принципи збирання та публікацій матеріалів // Киевская старина. – 2007. – № 5. – С. 38-56.
3. Іванникова Л. Яків Новицький і вивчення фольклору Катеринославщини // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 5-6. – С. 35-41.
4. Морозюк В. Народознавчо-освітня діяльність Якова Новицького // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 5-6. – С. 31-36.
5. Новицький Я. П. Из записок туриста // Киевский телеграф. – 1875. – № 134.
6. Новицький Я.П. Малорусские народные предания, поверья и рассказы. – Александровск, 1907. – 29 с.
7. Новицький Я.П. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославщине. – Х., 1894. – 112 с.
8. Новицкий Я.П. Программа для собирания этнографических сведений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1887. – № 28. – С. 5.
9. Новицький Я. Творив 5-ти томах. Т.1. – Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. – 508 с.
10. Новицький Я. Творив 5-ти томах. Т.2. – Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. – 501 с.